

ZORICA STIPETIĆ

O pojmu lijeve inteligencije u Hrvatskoj
u tridesetim godinama*

Polazeći od historijske činjenice da je dolazak Josipa Broza Tita u rukovodstvo a potom na čelo Komunističke partije Jugoslavije otvorio i ozbiljio proces širenja i snaženja Partije i njenog rasta do nacionalnog hegemonu, valja i ovom prilikom utvrditi da podrobna rekonstrukcija i osmišljavanje toga procesa izvan uskih okvira političke historiografije nisu učinjeni. Socijalne snage, klase, slojevi, grupe i njihove svijesti još uvijek su manje-više tek shematski prikazani te se tim pojmovima ponekad operira a da oni precizno ne odgovaraju onome što se njima željelo imenovati. Jer, ukoliko i sadrže temeljno usmjerenje, svako nijansirano mišljenje, konkretno i specifično dovodi te pojmove u pitanje, ostavljajući ih na razini apstrakcije, zamagljenoga realnog sadržaja. Ta činjenica odnosi se veoma često na društveni sloj inteligencije, a naročito na onaj njezin dio koji se interpretira kao takozvana lijeva inteligencija.

S obzirom na to da je u procesu rasta Partije ka društvenoj dominaciji i teorijski i praktično-povijesno jedna od najznačajnijih njezinih aktivnosti borba za asimilaciju i ideološko osvajanje tradicionalnih intelektualaca i stvaranje vlastitih, organskih intelektualaca,¹ nameće se pitanje, je li ta »lijeva« inteligencija uistinu organska inteligencija radničkog pokreta, kako nam se to danas često pokušava sugerirati.

Smatram da »lijeva« inteligencija to nije bila. Barem ne ona »lijeva« inteligencija koja kao takva figurira u našoj publicistici i književnopovijesnim ili esejističkim interpretacijama pa i usputnim, suvremenim evokacijama. Implikacije takvih teza su brojne, a navest ću samo one najizravnije: poistovjetiti »lijevu« inteligenciju s nosiocima radikalne kritike o čovjeku, društvu i povijesti, dakle s komunističkom organskom inteligencijom, znači nesporazume i sukobe Partije s »lijevom« inteligencijom smjestiti u sâmo srce pokreta. Takva teza implicira konstrukciju o imanentnom sukobu ili neprestanoj napetosti između »slobodnomisleće« inteligencije i Partije i postavlja zapravo pitanje nije li koncepcija revolucije »nedogmatiziranih«, organizaciono nepovezanih intelektualaca (zapostavljajući činjenicu da nisu izgradili nikakvu realnu koncepciju pa čak ni idejni projekt) bila istinska revolucionarna mogućnost.

*Referat podnesen na znanstvenom skupu »Tito – revolucija«, Kumrovec, prosinac 1978. godine.

¹ Usp. A. Gramši, Izabrana dela, Beograd 1959.

Šmatram da nesporazumi između Partije i »lijeve« inteligencije nisu nesporazumi u Partiji — avangardi koja je stvarala revoluciju — iz koje se ne bi mogla iščupati s njom identificirana organska inteligencija, nego su to nesporazumi i sukobi s inteligencijom koja je različitim stupnjevima i oblicima djelatnosti Partiji bliska, povezana s njom ili povremeno saveznička. Stoga je to sukobljavanje imalo ideološko značenje i nosilo potencijalne ili stvarne socijalne i političke konzekvencije. Potrebno je, dakle, razjasniti pojam »ljevice«, odnosno termin »lijeva inteligencija«.² Jer, nastavljanjem pa i nadograđivanjem na taj eklektički pojam neće se pridonijeti razjašnjavanju nego samo jačem zamagljivanju.

Upotrijebljeni pojmovi i kategorije uvijek su kristalizacija gledišta na neki problem a brojna razmimoilaženja u sintagmi »lijeva inteligencija« imaju višestruko složene korijene. Ponajprije, činjenica je da je objektivno značenje *inteligencije* u cjelini nacionalne povijesti — kao i u njezinoj vertikali koju označava komunistički pokret — mnogo veće nego što izražavaju rezultati jugoslavenske historiografije, i koja to značenje pretpostavlja ali ne objašnjava. S druge strane, danomice raste interes za ulogu inteligencije u društvu i Partiji, bilo da se pita o povijesnoj genezi, ili, češće, da se historijskim analogijama nastoji obrazložiti aktualnu situaciju. Taj interes očitovan izvan sfera historiografije precjenjuje subverzivnu funkciju intelektualaca prema vladajućem poretku ili, s obzirom na osobenosti u nacionalno neslobodnom društvu, poistovjećuje funkciju čuvanja i razvijanja političkih i kulturnih vrednota s ukupnom nacionalnom idejom i politikom. Jugoslavenska historiografija nije učinila dovoljno da bi se argumenti takvih predodžbi iskušavali u ukupnom društvenom kontekstu, gdje ne bi bili opovrgavani nego relativirani. Nije riječ samo o tome da nema izgrađenoga kategorijalnog aparata za istraživanje inteligencije kao društvenog sloja, već i o gotovo potpunom zanemarivanju područja društvenih svijesti i općenito nadgradnje, njenih dominantnih oblika, socio-političkih sadržaja i funkcija. Uz tu prilično tešku konstataciju nužno je ukazati na još jednu činjenicu koja na svojevrsan način ipak može objektivno korigirati mnoga razmatranja izvan historiografije. Jer, politička je historiografija (zapravo događajna, a na toj je razini predominantan dio jugoslavenske historiografije) nošena unutrašnjom logikom empirijskog istraživanja, a ne i teorijsko-metodološkog promišljanja, stigla do osnove koja je primjerena: inteligencija se interpretira po svojoj društveno-političkoj usmjerenosti a ne po profesionalnoj ulozi i djelatnosti — istraživanja koja bi inače bila i te kako potrebna na monografskoj razini. Tako brojna suprotstavljanja u svijetu do nas u praksi nisu stigla a dileme do kojih bi došlo da se pokušalo odrediti metodološki instrumentarij, razriješene su usputno, na osnovi istraživanja političke povijesti. To ne znači da nije bilo pokušaja interpretacije inteligencije s mistificiranom »autonomnom« društvenom ulogom, ali to su više nekritička prihvatanja ponekih mišljenja inteligencije o sebi samoj u određenim političkim situacijama — preuzeta iz grade — a manje mannheimovska shvaćanja o »slobodnolebdećem« sloju. Jer

² U ostalim sferama društvenih nauka, naročito filozofije, sociologije i politologije, iako se još oskudijeva na izvornim istraživanjima, prilično je učinjeno s poticajnom prijevodnom literaturom. Nepotpuna bibliografija izvornih tekstova (koja ne uzima u obzir historijske časopise, a nije ni objašnjen selektivan kriterij) objavljena je u časopisu *Marksistička misao*, Beograd, 4/1977. Izbor prijevoda na temu intelektualci i radnički pokret objavio je tematski broj časopisa *Marksizam u svetu*, Beograd, 1-2/1977, a o toj temi se raspravljalo i za okruglim stolom časopisa *Dijalog*, Sarajevo, 5/1978.

upravo u nerazvijenom društvu s pretežno agrarnom strukturom u kojem je ipak tekao polagani proces kapitalističke transformacije, u društvu oskudne demokratske tradicije i još oskudnije suvremene prakse, nejednakog stupnja izgrađene nacionalne svijesti i stalne političke krize — što su značajke jugoslaven-skog društva između dva svjetska rata — inteligencija ima uvjeta da funkcionira kao politička elita, integrator društva, opunomoćenik klase što se želi prikazati kao reprezentant nacije, odnosno formulator njenih interesa.³ Tako politička historiografija zbog prirode svojeg predmeta govori o političkoj eliti i time se — iako ograničena samo na one pojedince koji se aktivno izražavaju — bavi empirijski ustanovljenim činjenicama a ne izvedenim pojmovima i pukim teorijskim konstrukcijama lišenim osobenoga povijesnog sadržaja. Tako historiografija praktički istodobno »razrješava« i distinkciju »inteligencija« i »intelektualac«: pod pojmom inteligencija razumijeva se nehomogen sloj, pretežno akademskog obrazovanja, specifičnog ali nejednakog socijalnog statusa, aplikativne i re-produktivne funkcije, a intelektualac je stvaralac i formulator ideja.⁴ Tako se krećemo u okviru uglavnom nespornog građanskog mišljenja, odnosno na iskustvu građanskog društva i građanskog intelektualca, što je bila podloga za kritičko razmatranje marksističkih klasika uključujući i Lenjina. Gramsci je lucidno i obrazloženo razmaknuo te granice, uveo pojmove »tradicionalna« i »organska« inteligencija te »kolektivni intelektualac« za funkciju komunističke partije, odnosno za činjenicu da svaki *izgrađeni* član Partije djeluje u funkciji intelektualca, to jest idejno, praktično i organizaciono. U takvoj djelatnosti suštinski se prekoračuje biće građanskog intelektualca, njegove građanskim obzorom definirane dvojnosti i građanskim društvom određene proturječnosti. Zbiljski marksistički intelektualac istodobno je mislilac i aktivni borac te sam sebe ukida kao intelektualca u građanskom smislu.

Ovim se pojmovima koristim u svojim istraživanjima.⁵ Povijest KPJ pokazuje u razdobljima punoga revolucionarnog aktiviteta takve *tendencije* (1919, 1939—1945), iako cjelovito historijsko ostvarenje još pripada revolucionarnoj viziji budućnosti. Ali vrijedi kao kriterij nastojanja *komunističkih* intelektualaca, po tome ih prepoznajemo i odvajamo od onih koji su se opredijelili za *marksizam samo na duhovnoj razini*.

³ Z. Stipetić, Problemi istraživanja inteligencije u Hrvatskoj između dva rata, *Časopis za suvremenu povijest*, 2—3/1971; *ista*, Inteligencija u Hrvatskoj i komunistički pokret za vrijeme legalnog djelovanja KPJ, Drugi kongres KPJ, zbornik radova, Slavonski Brod 1972; *ista*, Neki metodološki problemi istraživanja ponašanja inteligencije prema bitnim društvenim problemima u vrijeme Pete zemaljske konferencije, Peta zemaljska konferencija, zbornik radova, Zagreb 1972; *ista*, Inteligencija u pripremanju socijalističke revolucije u Hrvatskoj — njezina uloga i karakteristike, Zbornik NOB — kultura i umjetnost u Hrvatskoj, Zagreb 1975.

⁴ Zanimljivo je da je u Hrvatskoj za vrijeme Austro-Ugarske konzervativniji dio inteligencije — viši oficiri i viši činovnici, uz liječnike — pripadao najobrazovanijim grupama inteligencije, jer su se u pravilu školovali izvan uskih obzora hrvatskih prosvjetnih institucija. Svijest o zastarjelosti školskog sistema pokretala je na proteste generacije intelektualne omladine, a tematiziranje utjecaja naprednih strujanja iz evropskih sveučilišta otvara golemo i još neiscrpljeno područje istraživanja.

⁵ Jedan sintetičan prikaz rezultata takvog procjenjivanja izložila sam u tekstu objavljenom u *Dijalogu*, 5/1978. Uzgred, taj tekst je redakcija objavila izvan bloka diskusija, s napomenom da je drukčiji od izgovorenog, premda je riječ samo o uobičajenom postupku autorizacije, pošto je to bila jedna od malobrojnih koja je izgovorena, a ne citana, kako je uostalom i bilo predviđeno u pozivu.

Drugi element sintagme, vrednovanje »lijevog« mnogo je manje određen i upravo to stvara mnoge nejasnoće.

Historijska znanost — kao i ostale društvene nauke — služi se pojmom »ljeвица«, pojmom preuzetim iz političke prakse i kolokvijalne uporabe koji se čini jasan i sam po sebi razumljiv. Ali riječ je o ne samo povijesnom nego i krajnje relativnom pojmu koji se može definirati samo sa suprotnim vrijednostima i koji stoga valja uvijek iznova kritički istraživati, inače ostaje plod trenutnoga političkog pragmatizma ili proizvoljne subjektivne interpretacije, čak ponekad i pomodan, metaforičnog a ne znanstvenog karaktera. Ili je toliko uopćen i neizdiferenciran da praktično funkcionira u različitim ideologijama različitih društvenih snaga i različitih političko-kulturnih konteksta. A što da se znanstveno radi sa izvan historiografije široko rasprostranjenim i omiljenim terminom »službena ljevica« koji označuje »dogmatike« a podrazumijeva ilegalnu komunističku partiju nasuprot javnim i »slobodnim« mišljenjima ne baš ugroženih pojedinaca? Historiografija tu ne snosi svu krivicu, nju se jednostavno zanemaruje.⁶ Više nego u domeni »čiste« politike, nejasnoće nastaju u sferi neizravnih političkih izražavanja, koja, međutim, imaju često i izravno političko djelovanje a takvi su im ponekad i motivi. Riječ je o raznolikim oblicima u domeni kulture i njihovim stvaraocima i širiteljima. Istraživači ili interpretatori tih problema često su skloni pukoj konstrukciji po kojoj je i u nas — kao u razvijenijim društvima — kultura mnogo više autonomna od politike nego što je uistinu bila. Tako shvaćenoj kulturi pridaje se samo *idejno* značenje pa je odatle i kriterij »ljevi« višestruk.

I u međuratnom razdoblju Jugoslavije taj je termin veoma čest i isto tako nejasan. Brojne građanske stranke imaju svoje »ljevice«, a u razdoblju narodno-frontovske politike ni rukovodstvo KPJ ne oklijeva da ih tako naziva. Ali danas bismo morali biti načistu: »ljeвица« u HSS-u (samo jedan od mnogih mogućih primjera) nije i uistinu lijevi HSS ili, »desnica« u Komunističkoj partiji nije desna orijentacija.⁷

U uporabi od francuske revolucije izvorni termin »ljeвица« znači radikalnan stav čija je suština revolucionarno opredjeljenje. Ono je usmjereno na misaono i aktivno negiranje postojećeg svijeta pri čemu su smjer i cilj negacije odlučni za definiciju. G. Lukács pod pojmom »ljeвица« razumijeva negaciju fundamentalnih vrijednosti građanskog društva koja se ostvaruje u praksi revolucionarnog radničkog pokreta.⁸ U međuratnom jugoslavenskom fakticitetu radi-

⁶ Veoma su malobrojni književni historičari ili kritičari (zanemarujem novinare i popularizatore) koji su konzultirali rezultate historiografije za, na primjer, omiljenu temu »sukoba na ljevici«. P. Matvejević u knjizi Književnost i njezina društvena funkcija, Novi Sad 1977, deklarira da je prvi »otkrio« političke dimenzije toga spora, koji inače ne negira ni knjiga koja je postigla izuzetan utjecaj: S. Lasić, Sukob na književnoj ljevici 1928–1952, Zagreb 1970. Historiografski radovi u kojima se kompleksno ili usputno ispituje ta problematika sačinjavali bi za ovu priliku preopširnu bibliografiju, stoga konstatiram samo običaje u našim društvenim naukama, publicistici i kritici.

⁷ Indikativno je kako se izvan historiografije interpretira Sima Marković, sugerirajući čitaocu da je riječ, u smislu gotovo čiste »desnice«, o bezrezervnom desničaru i unitaristu.

⁸ Prvi je i dosad najobimniji rad koji razmatra »lijevu inteligenciju« »Hrvatska lijeva inteligencija 1918–1945« M. Ivekovića, Zagreb 1970. To su dvije knjige s oko 700 stranica u kojima se redaktorskim intervencijama M. Ivekovića nastoji povezati u cjelinu rad petnaestak potpisanih autora (zapravo i više suradnika). Taj pokušaj nije uspio: nedostaje unutrašnjeg jedinstva, cjelovite zamisli i nadasve temeljnog kriterija

kalna kritika temelja i nadgradnje građanskog društva vezana je praktično i misaono uz *komunistički pokret* — istina ne uvijek s podjednakim dometom — ali nema drugog zahtjeva za zbiljskom revolucionarnom promjenom društva. stoga se i kriteriji za lijevu inteligenciju moraju odatle izvoditi.⁹ Time se narušava mnoga eklektička konstrukcija jugoslavenske literature koja se izričito ili usputno bavi »lijevom inteligencijom«.¹⁰ Kako se u pravilu nigdje ne preciziraju

i znanstvene objektivnosti. Između memoarskih interpretacija, publicističkih pristupa i specijaliziranih istraživanja pojedinih autora, obilje materijala prvi put je sakupljeno u cjelinu, iako ne uvijek posve pouzdano. To je osnovna vrijednost edicije, u kojoj nije raščišćeno ni s definicijom predmeta koji obrađuje. »Lijeva inteligencija« ovdje je gotovo sva liberalnija opoziciona inteligencija, koja možda i može imponirati kvantitetom, samo što se ne mogu pronaći argumenti za marksističku usmjerenost.

Knjiga *Stanka Lasića* »Sukob na književnoj ljevici 1928–1952«, Zagreb 1970, bila je, a djelomično je još uvijek, povod žestokih rasprava. Za razliku od Ivekovićeve, ta knjiga ima veoma čvrstu unutrašnju strukturu, doduše ne po kompoziciji nego po ideji vodilji. Pisana je sa strašću koja joj je konstitutivni i deklarativni element, jer se identificira s tim, po njemu, otvorenim a ne povijesnim problemom. Na približno 300 stranica razvija se lucidna i sugestivna, ali posve subjektivna interpretacija, koja, usprkos znanstvenoj aparaturi, niti teži niti dosiže znanstvenu objektivnost. To je esejistika koja osobeno interpretira književnu sferu sukoba u proizvoljnom vremenskom rasponu, strukturalističkom i egzistencijalističkom terminologijom. Pružajući ipak obilje podataka, autor ne želi govoriti o idejnom i političkom sadržaju, implikacijama i posljedicama gledišta u »sukobu« koji zapravo interpretira kao imanentno stanje između »Umjetnosti« i »Revolucije«. Stoga i na razini rekonstrukcije ostaje fragmentarna a u procjenjivanju neobjektivna. Ali ni u tome nije autor posve doljedan, jer ocjenjujući Partiju u tom sukobu, on je smatra staljinističkom, a s njom sukobljenu »slobodnu« stvaralačku koncepciju revolucije pripisuje »književnoj ljevici«. Valja ipak reći da je knjiga niz posve proizvoljnih reinterpretacija problema koje su se kasnije u raspravljanju čule, doduše, potakla, ali za njih nije odgovorna jer im nije pružila argumentaciju (usp. *Delo*, 5/1971, *Kritika*, 11/1970, *Sveučilište i revolucija*, Zagreb 1970, *Kultura*, 13–14, 1971. i drugdje).

Vlado Mađarević, Književnost i revolucija, Prilog analizi sukoba na književnoj ljevici, Zagreb 1974. Knjiga obuhvaća oko 300 stranica i ima nekoliko većih dijelova. Prvi je dio »neposredni polemički odgovor istoimenoj Lasićevoj knjizi«; drugi dio razmatra spor na svjetskoj književnoj ljevici (djelomično) a treći dio su preštampani — i, na žalost, ponovo redigirani — autorovi članci i te teme u rasponu od 1933. do 1956. godine. Unatoč proklamiranoj namjeri, autor u osnovi ipak prihvaća reducirani »sukob« Lasićeve interpretacije zapostavljajući idejno-političku motivaciju i učinak djela. Ali kako je Mađarević ipak bio sudionik vremena i pokreta (ne i »sukoba«), knjiga korisno proširuje saznanja, mada zaobilazi suštinska, to jest politička pitanja.

Ima i istraživanja koja razmatraju analitički pojedine probleme iz sfere »lijeve inteligencije«.

Ivan Babić, Odnos filozofije i znanosti u radovima jugoslavenskih marksista 1931–1941, *Putovi revolucije*, br. 5, 1965, 9–115. To su dokumentirana rekonstrukcija, analiza i obrazloženi sudovi iz navedene teme, koja je zapravo dio »sukoba«. Autor također izbjegava politički supstrat.

Tvrtko Šercar, Osvrt na literaturu o tzv. »sukobu na ljevici« (1. dio), *Kolo*, 11/1969, 1112–1134. O nekim sudovima moglo bi se raspravljati.

Aleksandar Flaker, Hrvatska književna ljevica i književni programi međunarodnog radničkog pokreta (Nacrt za moguće proučavanje), *Sveučilište i revolucija*, Zagreb 1970, 56–63.

Mate Lončar, Krležini književni časopisi, *Književna istorija*, br. 24, 25, 26. Autor, kao i ostali književni historičari ili kritičari koji interpretiraju Krležu i Cesarca, najistaknutije i najangažiranije protagoniste ljevice, redovno zanemaruje politički sadržaj i učinak djela inzistirajući na isključivo estetskim vrednotama.

U literaturu o »lijevoj inteligenciji« također ulazi i *P. Matvejević*, n. dj.

⁹ Ti se kriteriji općenito odnose na međuratno razdoblje jer su u poslijeratnom svijetu mogućnosti socijalizma znatno izmijenjene.

¹⁰ V. bilješku 8.

kriteriji vrednovanja, često se označava »lijevim« i opozicioni stav prema režimu ali ne i prema sistemu. U tom slučaju moglo bi se postaviti pitanje i socijalista reformista. Jer, iako je kod njih čak i na razini historijskih ciljeva radničke klase vladao »ekonomski fatalizam«, koji je negirao marksizam kao mišljenje revolucije, pretežni dio građanske »ljevice« isključivao je ne samo tu povijesnu misiju — koja nije nikoga neposredno ugrožavala — nego nije pristajao ni na klasni radnički pokret kao legalnoga političkog subjekta, a naročito ne kao političkog partnera. Historijske pouke mogućnosti funkcioniranja Narodne fronte kao koalicije stranaka i pokreta masa u situaciji dominacije opozicionih partija izostale su u literaturi o »lijevoj inteligenciji«. Politička taktika kao da je mnogim interpretatorima zamaglila kriterije strategije. Činjenica je da su u razdoblju Narodne fronte klasne parole Komunističke partije dosta stišane a »nacionalne« — naročito u Hrvatskoj — došle na izgled u prvi plan, ali povijest je pokazala da se nije radilo o zanemarivanju strateških ciljeva revolucije. Pa ipak, kvalifikativ »lijevi« često se upotrebljava i za onu inteligenciju koja je bila demokratski i antifašistički orijentirana a nije prekorila granice vrednota buržoaskog sistema.

Izvan ovog vrednovanja isključivo trenutačnim (i građanskim) političkim kriterijima, problem »ljevice« komplicira se i suprotnom tendencijom, nastojanjem da se negira politički sadržaj i da se »ljeвица« traži i nalazi samo na razini ideja, kao moralan i osjećajan stav. Kao teorijska konstrukcija takva nastojanja nalaze u sferama kulture i umjetnosti mnoge ubjedljive argumente. Kao povijesna rekonstrukcija ona su neodrživa jer su u jugoslavenskom kriznom i krajnje politiziranom društvu kulturni oblici ne samo reflektirali i svojstven politički stav svake socijalne činjenice, nego su najčešće imali i svjesnu političku tendenciju i izravan politički učinak.

Dakako, nemoguće je izvesti analizu »lijeve inteligencije« i isključiti njene proturječnosti, bez obzira na koliko se širok, to jest neprecizan pojam odlučili. Inteligencija »desna« i »lijeva«, »tradicionalna« i »organska« determinirana je društvom i sama izražava ta proturječja.¹¹

Inteligencija je u predominantnoj većini zastupala građanski sistem, premda se oštro razilazila u sferi političkih odnosa. U dva desetljeća krizne egzistencije građanske Jugoslavije pomjeranja prema radikalnijim koncepcijama znatna su i po kvaliteti i po kvantiteti, ali sve do oslobodilačkog rata za revoluciju je tek manji, iako najkreativniji dio inteligencije. U samoj toj činjenici nema ništa osebjno — specifičnost je u teškoćama koje je zbiljska ljevica morala savladati i u socijalno-političkom i kulturnom kontekstu u kojem je i demokratska građanska inteligencija mogla djelovati kao »lijeva«.

I komunistička inteligencija u međuratnom razdoblju mijenjala se kao što su se mijenjali pokret i društvo. To je također jedan od dokaza njene vitalnosti i odnosa prema stvarnosti. Mijenjala se od trenutka njenog konstituiranja koji se zbio u težnji za identifikacijom s pokretom, u razdoblju cjelovite revolucionarne djelatnosti kada se očekivala svjetska revolucija. U tom nastojanju

¹¹ To proturječje dovelo je do vlastitoga unutrašnjeg protuslovlja interpretaciju S. Lašića u navedenom djelu. On vidi da je riječ o političkom sukobu ali mu zanemaruje sadržaj i domet pa ispituje i zaključuje u drugom smjeru. Instrukivan je esej *L. Kolakovskog*, Pojam levice, *Gledišta*, Beograd, 7-8/1972. Zanimljive su i razlike u shvaćanjima na tu temu u raspravama S. Šušar, *Levo i desno u kulturi*, i P. Matvejević, *Revolucionarna praksa — kriterij levog i desnog angažovanja u kulturi*, *Marksistička misao*, 4/1977.

prisutno je i »mesijanstvo« (Lukáscev termin), koje je donekle sadržavalo — iako znatno transformiran — i elitaran stav tada još neotklonjiv. To je bio nužan supstrat njihova proturječnog društvenog bića. Ali je posvemašnja pripadnost novom obliku klasno-političke avangarde snažila tendenciju identifikacije s pokretom, i to ne u tradicionalnom obliku izdvojenog vodstva ili posebnosti intelektualaca nego u funkciji stvaranja nove historijske kvalitete — komunističkog intelektualca. Riječ je o izuzetnim pojedincima.¹²

Sudbina komunističkih intelektualaca sudbina je pokreta. Nakon što je revolucionarna plima splasnula, iskazao se nesklad ne samo između očekivanja i zbilje nego i pravog stupnja klasne svijesti i onog na čemu se temeljio revolucionarni program. Dio intelektualaca, kao profesionalni revolucionari, sačinjavaju vodstvo Partije a u sindikatima su manje zastupljeni. Oko sredine dvadesetih godina, kada Partija više ne vodi stvarnu politiku, u izoliranom postojanju frakcije dogmatiziraju misao, birokratiziraju funkciju i kidaju vitalne veze s klasom i ukupnim političkim životom. Revolucija je pitanje strategije, budućnosti, o njoj se više diskutira nego što se praktično radi. To je situacija u kojoj se moraju desiti bitne promjene i u poziciji i funkciji komunističkih intelektualaca.¹³ Identitet s pokretom je prekinut i za frakcionaško-vodstvo i za kreativne pojedince izvan njega, Sfera ideja znatno se »osamostaljuje« od prakse i u Partiji velikim dijelom egzistira na razini dogmatskog mišljenja, pri čemu izgrađena i nametnuta Kominternina koncepcija o budućim modelima pojedinih revolucija nije poticala — ali nije trajno mogla ni one-mogućiti — promišljanje izvornih argumenata. Stoga je visoka kreativnost pojedinaca iz prve generacije komunista, koji su djelovali u sferama kulture, imala golemo značenje za djelotvorno širenje marksističkih ideja, iako je taj utjecaj u dvadesetim godinama pretežno ostao samo u tom prostoru. Usprkos činjenici (a možda dijelom i zbog toga kompleksa) što je uznesenost navjestitelja svjetske revolucije podvrgnuta oštroj autokritici, stanovita samosvijest i svojevrsni elitizam — čemu je pridonijela i objektivna posebnost položaja — utemeljili su težnju za funkcijom *idejnog arbitra*. Tadašnji uvjeti nudili su tu poziciju izdvojenog autoriteta i posredovanja, jer je uza sve navedene uvjete značajno da su trajale osobne stare partijske prijateljske veze. Ta osebujna pozicija nije tada bila u opreci sa situacijom u Partiji, ali nije bila ni partijska; pripada Miroslavu Krleži, kao centralnoj ličnosti, koji u to vrijeme raste prema književnoj dominantni vremena. Položaj Augusta Cesarca — koji je također opće-priznata vrijednost — nije istovrstan: on je predano angažiran i u organizaciji — samo što on njoj nije potreban jer ne želi sudjelovati u ličnim frakcijskim razračunavanjima. Prema tome, posredništvo ideje, umjetnički oblici, bili su dragocjeni Partiji jer su čuvali i senzibilizirali komunistički etički stav, budući da u razdoblju ograničenog parlamentarizma kultura nije imala kasnije posvemašnje izravno političko djelovanje. Ali to posredovanje nije od režima ipak bilo shvaćeno samo kao intelektualno opredjeljenje, pa su mogli opstati tek samo intelektualci izvan institucija, uz vlastiti rizik za svoju egzistenciju. Taj profesionalni stvaralac ugrožene opstojnosti nije imao ništa

¹² Usp. Z. Stipetić, *Inteligencija u Hrvatskoj i komunistički pokret za vrijeme legalnog djelovanja KPJ*, n. dj. i *ista*, Uloga Miroslava Krleže i Augusta Cesarca u stvaranju Komunističke partije Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, 3/1973, *ista*, *Inteligencija u pripremanju socijalističke revolucije*, n. dj.

¹³ Usp. Z. Stipetić, *Osma konferencija zagrebačkih komunista i problem intelektualaca*, *Osma konferencija zagrebačkih komunista, zbornik radova*, Zagreb 1978.

zajedničko s tradicionalnom građanskom boemom — izuzev oskudice. Na toj socijalnoj osnovi u nerazvijenom društvu siromašnog kulturnog aparata i malih naklada, nije se ni mogla stvarati lijeva inteligencija, a ni politički kontekst nije je dovoljno snažno motivirao.

Ako pristanemo da pod pojmom »lijeva« inteligencija smatramo grupe koje se *približavaju* ali ne i poistovjećuju s revolucionarnim radničkim pokretom, onda je riječ o fenomenu koji se u punoj širini razvio tek oko sredine tridesetih godina. U dvadesetim godinama — makar i ograničenog parlamentarizma i kratkotrajne stabilizacije sistema relativnom privrednom konjunkturuom — »lijeva inteligencija« ne postoji. Inteligencija u to vrijeme pokazuje usklađenost s klasom u usponu i povjerenje u parlamentarnu političku borbu, pa se sva rješenja traže unutar društvenog sistema — od raznih koncepcija agrarizma i narodnjačke varijante zakašnjelog odjeka predratnog Masaryka do kapitalističkih projekata. Inteligenciju treba i država i kapitalist, za nju stvaraju funkciju političke elite i režim i opozicija. Kratko vrijeme čini se kao da se prošlostoljetna tradicionalna politička funkcija kulture umanjila u korist »čiste« umjetnosti. Proroci »jugoslavenske nacije« umorili su se i razočarali, ili su postali diplomati i ljudi sjajnih karijera. S druge strane, pojava masovnih političkih stranaka, naročito seljačke i radničkih, »demokratizirala« je političku propagandu, pa su »stari« građanski političari (pretežno okupljeni oko Hrvatske zajednice) ostali bez publike a »mladi« liberali, dobro situirani, propovijedaju vjeru u naprednu Evropu i »demokratski« versajski sistem, dok se u sferama umjetnosti poletno nastoji »stići Evropu«. Inteligencija u cjelini nije svjesna (ne samo u Jugoslaviji) opće društvene krize u koju se postupno ulazi i zbog koje će se, nekoliko godina kasnije, krajnje otvoreno mobilizirati u političke stranke, ne više samo kao vodstvo nego i kao ideologizirani birokratski i kulturni aparat. Osobenost je u tome što je riječ o krizi poretka koji nije uspio da se u zadanom modelu razvije, pa je i »ljevičarenje« inteligencije, u jednom dijelu i donekle, izraz nostalgije za takvim razvijenim društvom, pošto je neostvoreno ostavilo iluzije. Pojam građanske demokracije za mnoge ostaje svijetli ideal na razini općih parola ali to postaje još više zbog surovog iskustva gaženja te demokracije. Ostaje ideal i onda kada je na svjetskoj razini ukazano na ograničenost, nedjelotvornost i proturječnost građanskog parlamentarizma.

Dvadesetih godina uz opisane središnje ličnosti Krležu i Cesarca — s njihovim zajedništvom i razlikama — socijalističku su misao širili i socijaldemokrati — grupa oko Božidara Adžije, ali u svojstvenoj reformističkoj varijanti i uz neosjetljivost za revolucionarno pa i političko značenje nacionalnog pitanja. Oni su i na tom planu međusobno suprotstavljeni, ali u najširem značenju, i u nedostatku boljeg termina, svi bi se *uvjetno* mogli nazvati *marksistima*, jer se još nije ponovo okupila partijska inteligencija; historijski blok u kojem je funkcionirao komunistički intelektualac u tom vremenu ne postoji. Stoga specifičnost jugoslavenskih reformista nije u njihovom urastanju u tlo građanskog društva, nego u činjenici da su u najaktualnijem političkom problemu, nacionalnom pitanju, zaostajali za građanskom ljevicom. Stoga je logično da su u procesu radikalizacije političke stavove teorijski raščišćavali i reformisti i da su najpozitivniji prišli komunistima (Adžija), dok su se ostali postupno utopili u građanske, čak i ekstremno desne struje (Kus-Nikolajev, S. Štedimlija, M. Magdić).

Od 1926—7. pojavljuju se znaci dolazeće opće socijalne krize a politička napetost koncentrirala se atentatom u Skupštini. Uvođenjem diktature unitaristički

pritisak osnažuje masovni pokret za nacionalnom slobodom, a HSS oblikuje završni proces konstituiranja nacionalne svijesti s karakterističnim ograničenjima. Ali u prvo vrijeme diktature onemogućeno je bilo kakvo izravno političko komuniciranje, pa se sfere kulture ponovo javljaju u svojoj osobeno tradicionalnoj funkciji političkog usmjeravanja, sada i sa širim aparatom, brojnim protagonistima i većim sredinama kojima se obraćaju. To su prvi temeljni činioci što su, i po *metodi djelovanja* i *po uvjerenju*, radikalizirali inteligenciju ali to radikaliziranje ne ide samo u lijevom smjeru.¹⁴

Izvesti tipologiju, klasificirati raznolike metode, sadržaje, motive i domete djelovanja ličnosti i grupa što se kreću ili misle da se kreću »ulijevo« bit će više-manje ipak neprecizan posao sve dok se — tko zna kada — ne obavi golemo empirijsko istraživanje, ne samo »lijeve« inteligencije i ne samo u Hrvatskoj već i u cijeloj Jugoslaviji, na kojoj razini postoje elementi što razne grupe spajaju ali i što ih razlikuju pa i razdvajaju.¹⁵ Na primjer, kod najviše spominjanog problema, takozvanog »sukoba na književnoj ljevici«, politički sadržaj u Hrvatskoj nije podudaran s onim protagonista u Beogradu niti s njegovim odrazom u Sloveniji.

U prvom razdoblju diktature vidljive su dvije najznačajnije struje radikalizirane inteligencije, koje su počele već ranije i koje nisu same za sebe ni posve definirane ni međusobno strogo odvojene. One su, naravno, u relativno zaštićenim sferama kulture i u prvo vrijeme okupljaju se mimo inicijativa zabranjenih političkih stranaka.

Radikaliziranje nacionalnog pitanja — makar pretežno u političkom shvaćanju — jedan je od uzroka približavanja inače različito usmjerenih grupa i pojedina: to je kratkotrajni (1928—1932-3) fenomen takozvanog »hrvatskog okupljanja«. U njemu su središnje institucije i tribine Matica hrvatska, i, u to vrijeme, znatnim dijelom i časopis *Književnik*. U tom okupljanju sudjeluju različite generacije i orijentacije: neprikrivena desnica (vodstvo Matice na čelu s Filipom Lukasom) i lijevi autoriteti kao što su bili August Cesarec i Miroslav Krleža. Najbrojniji su oni između njih. Ta zapravo lažna koncentracija trajat će sve dok se i u svijetu i u nas ne pojase stavovi, i 1932. već je i Lukasu jasno (Milošu Crnjanskom također) da je još uvijek riječ o marksistima, tj. »nenacionalnim« i »pogubnim elementima«. Istodobno i desnica dobiva sve jasniji ideološki sadržaj i realnu političku usmjerenost pa će međusobna polemika — kratko suspregnuta — otada neprestano jačati.

Teško bi bilo tvrditi da su proročanstva kataklizme kapitalizma po »historijskim zakonitostima« koje su se ustrajno ponavljale u komunističkim rezolucijama pa ni lucidna prognoza diktature pobudili znatniji dojam u inteligenciji, premda je u njima mogla naći objašnjenja i za ono što dotada nije iskušala: otvoren problem proletarizacije inteligencije. Čak ni jedini otpor diktaturi, koji su pružili komunisti, nije stvorio primjereni moralni kapital jer malograđanski intelektualac nije imao snage da se dokraja suoči sa stvarnošću i da racionalizira situaciju. Revolucionarno mišljenje, revolucionarna praksa i bilo kakvo savezništvo s komunistima ostali su odbojni većini — ne samo onima politički skeptičnim, a zapravo samo građanski konformnima, nego i onima

¹⁴ Usp. Z. Stipetić, *Obris idejno-političkog djelovanja i društvenog položaja hrvatske inteligencije u međuratnom razdoblju*, *Naše teme*, Zagreb, 1/1978.

¹⁵ Usp. neprecizne kriterije različitih autora u ediciji *M. Ivekovića*, n. dj., iako obilje podataka pruža prilično opširan uvid u djelovanje.

koji su formulirali koncepcije, što je u to vrijeme bilo opasno za svaku izvan-režimsku političku ideju. Istodobno Kominternina ideja rušenja Jugoslavije i samoodređenja naroda upravo je živjela svoju najseksaškiju varijantu i nije računala sa širinom lenjinske koncepcije savezništva s nacionalnooslobodilačkim pokretima ili s demokratskim okupljanjem koje će zastupati kasnija politika Narodne fronte. Zaoštren klasni kriterij nije najsretnija formula u vrijeme akutne krize maloga seljačkog posjeda i seljaštva uopće, u vrijeme kad se ruši nacionalni kapital i stagnira industrija, a država vodi protuhrvatsku intervencionističku politiku, koja, iako ne podjednako, ipak pogađa sve. Kao što se nisu pokazale najdomišljenije ni direktivne »plamene parole nacionalizma« što ih je preporučivala Kominternina, koja je tada bila još bez punog iskustva s militantnim nacionalizmom.

Druga značajna i također nehomogena struja sačinjena je od grupa zastupnica »socijalne umjetnosti« koje se postupno okupljaju, šire i raslojavaju u razdoblju od 1928. do 1934. u sferama likovne umjetnosti (grupa »Zemlja«), scenske umjetnosti, literature, kritike, publicistike sa časopisima (*Kritika, Literatura, Književnik* [između 1931–35], *Kultura*). Njihov jasan antielitaran stav i snažan interes za akutnu društvenu problematiku nametnuti su stvarnim stanjem društva i nužan su uvjet za širu komunikaciju u krizom pogođenom društvu. Od početka je njihova militantna agresivnost prirodno proizlazila iz kritičkog pristupa društvenom fakticitetu, a tek je kasnije usvojena i propagirana argumentacija Međunarodnog udruženja revolucionarnih pisaca.¹⁶ Logično je da su prvi utjecaji potjecali iz Cesarčevog i Krležinog istraživanja društva, zatim od njemačke ljevice (posebno Georga Grosza) i suvremene svjetske socijalne kritike, a nakon 1930. izričiti su utjecaji proletkulta, premda još ni sama Partija nema ni snage, ni izgrađenih aparata posredništva, da bi mogla od različito motiviranih i različitog stupnja partiji bliskih intelektualaca *zahtijevati* prihvaćanje izričitog oblika intelektualnog izražavanja. Prije se kod mnogih može govoriti o samostalnom »otkrivanju« proletkultovskih ideoloških zahtjeva kao spasonosne i primjerene formale i za jugoslavenski socio-politički prostor, ili naprosto kao novom, autentičnom senzibilitetu kao što je slučaj s jugoslavenskom grupom »najmlađih socijalnih liričara« koja je samoinicijativno, bez podrške poznatih »ljevičara«, silnom ustrajnošću i hrabrošću pokušala uoči diktature da objavi ediciju »Knjiga drugova«, objavljenu i zabranjenu 1929. godine. »Revolucionarni optimizam«, zagovaran u Sovjetskom Savezu, nije mogao biti prenesen, a apologetski stav prema klasi — u našem slučaju seljaštvu — nalazi se najviše na desnici ili kod onih koji su joj bliski (selo i njegove vrijednosti Mile Budaka ili kasnije haesesovska faza oslikavanja »hrvatskog seljaka« Ljube Babića). Mnogo se i izričito zahtijeva, mnoštvo je deklarativnih tekstova ali ne i prave teorije pa ni za same propagatore zadovoljavajućih rezultata. Zanimljiva su idejna argumentacija i stvaralački rezultati u traganju za »nacionalnim izrazom« Krste Hegedušića, jednog od pokretača »Zemlje«, i Ljube Babića koji je izvan te struje. A za mnoge iz »socijalne umjetnosti« problem »nacionalnog izraza« nije se postavljao. To je, međutim, samo jedan od različitih elemenata približavanja i razdvajanja grupa.

¹⁶ Rezolucija Harkovske (II) konferencije Međunarodnog udruženja revolucionarnih pisaca donesena je u studenom 1930. U cijelosti je objavljena u ediciji dokumenata *A. Flaker, Sovjetska književnost 1917–1932, Zagreb 1967.*

Nedvojbena je točna tvrdnja da je »socijalna umjetnost« u nas dosegla najviši stvaralački domet rezultatima »Zemlje«, koja se, nakon dvije-tri godine priprema, konstituirala u veljači 1929. u Zagrebu. Još nisu posve istražene prilično jake idejne pa i ideološke razlike i stupanj »ljevičarstva«. ¹⁷ Potpuno se slažem s izraženim mišljenjem — koje inače nije konzekventno provedeno — da je »Zemljini« »protugrađanski stav još uvijek u okvirima građanskog poretka«. ¹⁸ Znameniti osnivački manifest arhitekta Drage Iblera nije izričito militantan ni opasan; i Cesarec i Krleža davno prije su radikalnije pisali. Indikativno je da se u internim zapisnicima grupe članovi međusobno tituliraju s »gospodine«. Za režim očito zastrašujuće, ali inače gotovo pomodno manifestno, značenje riječi »kolektiv« nije se unutar grupe baš striktno primjenjivalo. Odmah od početka utvrđene razlike trajat će do kraja egzistiranja grupe (zabranjena u travnju 1935), i te su razlike višestruke, od u biti građansko-liberalnih shvaćanja pojedinih arhitekata do partijskih pozicija priključenog radnika-slikara ili različitih gostiju izlagača. Značajne su razlike i kod samog K. Hegedušića, na primjer kod teksta iz 1932, ¹⁹ i onih poslije Krležinog predgovora njegovoj mapi crteža »Podravski motivi«, objavljenih 1933, nakon čega je i u »Zemlji« i u ostalim grupama »socijalne umjetnosti« došlo do daljnjeg pregrupiranja pa i oštrog suprotstavljanja zbog shvaćanja funkcije umjetnosti. Ali ni to idejno pitanje nije bilo bez političkog značenja, samo što u ukupnom kontekstu nije bilo, ili bolje rečeno nije još moglo biti, izričito političko. Razlike odnosno utjecaji protagonista veoma su slabili struju »lijeve inteligencije«, ponekad gotovo do njene političke nedjelotvornosti, ali Partija još nije u poziciji da arbitrira; ona tek traži savezništvo.

Činjenica je da se u prvim godinama diktature (po prilici do 1931) inteligencija u sferama kulture pretežno samoinicijativno politizirala gonjena društveno-političkom nuždom i elementarnim zahtjevom za socijalnom komunikacijom, iako su oblici, uvjetno rečeno, i opći sadržaji te komunikacije (na primjer u djelatnosti »Zemlje«, socijalnoj literaturi, reportaži, kasnije i scenskoj umjetnosti, a izravno golemim prijevodnim izdavaštvom socijalno-kritičke napredne literature) znatnim dijelom imali biti samo stvaralački prihvaćeni.

¹⁷ Usp. više tekstova u katalogu izložbe »Kritička retrospektiva Zemlje«, Zagreb 1971. Zanimljiv je tekst na blisku temu Z. Tonković, predgovor katalogu izložbe Grupa hrvatskih umjetnika 1936–1939, Zagreb 1977.

¹⁸ B. Gagro, Katalog izložbe »Zemlje«, n. dj., str. 10.

¹⁹ Usp. K. Hegedušić, Problem umjetnosti kolektiva. Almanah savremenih problema, Zagreb 1932. Iako se u tom tekstu osjećaju utjecaji harkovske rezolucije, to nije idejno koherentan nego znatno eklektičan stav. K. Hegedušić (slično kao i I. Meštrović) velik je umjetnik a slab teoretičar, koji nije siguran ni u prihvaćenu terminologiju. Za razvoj ili barem početak razvoja K. Hegedušića veoma je važno to što je njegov bliski rođak i prijatelj bio Kamilo Horvatin, jedan od onih lijevih intelektualaca koji su znatno pridonijeli idejnom raščišćavanju unutar radničkog pokreta 1918–19, i koji su sudjelovali u osnivanju KPJ. Horvatin je bio na raznim rukovodećim partijskim funkcijama, bio je istaknuti »ljevičar« u frakcijskim borbama i potom je odstranjen iz vodstva. Čolaković ga je zatekao u Moskvi ogorčenog vlastitom sudbinom i kretanjima u Partiji, ali prava strahota Horvatina je tek čekala jer je postao jedna od nevinih žrtava staljinskih čistki. K. Hegedušić se donekle približava HSS-u u drugoj polovici tridesetih godina, kada je 1936. stekao profesuru na akademiji što se nije davalo baš pretjerano korozivnim elementima. Ipak, K. Hegedušiću je zagrebačka partijska organizacija dala zadatak da se u jesen 1937. za boravka u Parizu sastane s Josipom Brozom i raspita o Augustu Cesarcu koji je u to vrijeme iz SSSR-a otišao u Španjolsku.

Stoga su utemeljenost u jugoslavenski odnosno hrvatski realitet, njena autentična motivacija temeljni kriterij izvornosti gotovo svih oblika socijalne umjetnosti.²⁰ A ta izvornost bila je pretpostavka realizirane društveno-političke djelotvornosti koja je bila deklarativan a smatram i objektivan povijesni zadatak. I upravo zbog tog zadatka meni je još otvoreno pitanje ideološke iznijansiranoosti, pa čak i većih razlika među grupama, iako postoji relativno obimna literatura koja se bavi socijalnom umjetnošću.²¹ Također smatram da onda kada se u nekom kulturno-političkom kontekstu zaoštava pa i dominira pitanje socijalne funkcije odnosno političkog zadatka umjetnosti tada to objektivno više nije različitost u estetskim shvaćanjima i kreativnim dometima nego odgovor na to pitanje više-manje označava i procjene akutne društvene situacije i njenih povijesnih mogućnosti. A razlike su postojale, ne samo između Krležje i njegovog kruga s jedne strane kao kritičara mišljenja i stvaranja grupa »socijalne literature«, nego i unutar njih samih. U Hrvatskoj, gdje su stupanj angažiranosti inteligencije i politizacija kulture najjače izraženi, fenomen »seljakovanja« u kojem su sudjelovale sve *političke orijentacije* — što pokazuje da je potreba za problematiziranjem sela bila uistinu akutna — na trenutke se dodiruje s nekim tendencijama socijalne literature. Zato je vrlo teško ograničiti »socijalnu literaturu« na one koji participiraju u jugoslavenskom »kartelu socijalne literature« (Stevo Galogaža, Đuro Tiljak, i njihovi časopisi *Kritika*, *Literatura*, *Kultura*). Postoje suštinske razlike ali granice se često ne razaznaju. Čini se da je grupa oko Galogaže iskazivala manje deklarativnosti prema nacionalnom pitanju od onog što se očekivalo od »ljevice«.

Od kraja 1932, odnosno od atmosfere koja je nastala, nakon rezolucije građanskih stranaka, tzv. Zagrebačkih punktacija²² — kojima se zahtijeva da se politički život vrati na ishodišnu točku iz 1918. godine — jačaju izravni utjecaji pa i zahtjevi stranaka, dominantne HSS (SDK), desnih grupa (frankovačke, klerikalne i već izraženih ustaških utjecaja) i, napokon, polako obnavljane KPJ. U to vrijeme, hrvatska (i ne samo hrvatska) inteligencija »otkriva« selo i to u političkoj, socijalnoj pa i ideološkoj (posredstvom HSS-a) dimenziji.²³ To se zbiva u priličnom zakašnjenju za Radićevim zahtjevom, prijetnjama »isključenja pokvarene inteligencije iz redova hrvatskog naroda« ali kao jedan od plodova djelatnosti njegove stranke. Iako je to otkrivanje sela potaknuto haesesovskim ideološkim zahtjevima, mnogi rezultati nisu posve u skladu s njihovim predodžbama. Ali, to ne smeta da orijentacija na tu stranku postane dominantna, jer stranka raste prema »nacionalnom pokretu«. Ipak je od početka svog kretanja za radikalnijim intelektualcima vidljiv problem: kritičko istraživanje situacije sela dovodi ponekad do slike suprotne od one

²⁰ Usp. K. Hegedušić, Likovni život Zagreba, *Književnik*, 1/1931.

²¹ V. Dobrosavljević, *Knjiga drugova*, Novi Sad 1957; Usp. Š. Vučetić, *Hrvatska književnost 1914–1941*, Zagreb 1960; *Panorama hrvatske književnosti XX stoljeća*, Zagreb 1965; S. Marković, Jovan Popović, Novi Sad, 1968; *isti*, *Književni pokreti i tokovi između dva svetska rata*, Beograd 1970; V. Kalezić, *Pokret socijalne literature*, Beograd 1975; S. Lasić, n. dj.; S. Vujačić, *Socijalna literatura i međuratni crnogorski časopisi, Stvaranje*, Titograd 1975; V. Kalezić, *Polemika o socijalnoj literaturi*, Novi Sad 1977; *Kultura i klasna svijest*, tematski broj, *Naše teme*, 9/1977; P. Matvejević, *Književnost . . .*, n. dj.

²² Usp. Lj. Boban, *Zagrebačke punktacije*, Istorija XX veka, zbornik radova IV, Beograd 1962.

²³ Usp. Z. Stipetić — M. Maticka, *Odnos selo–grad u interpretaciji intelektualaca u međuratnom razdoblju*, *Časopis za svremenu povijest*, 1/1974.

koja je utemeljena u centralni ideološki mit stranke. A upravo u autarhičnom i siromašnom duhovnom sadržaju stranke, u njezinom konzervativnom socijalnom projektu, otvarao se put prema epohalnom obzoru marksističke misli, put koji nije ostao neotkriven. Iako je to bio jedini put prema budućnosti, u suprotnom smjeru, u smjeru HSS, kretali su se, a ponekad i zaustavljali, i mnogi »lijevi« intelektualci — oni koji se nisu formirali u krilu te stranke, pa i oni koji su pripadali Partiji.

Selo je ideološki miljenik i ukras mnogih stranaka, naročito desnih, i to ne samo kod nas i ne samo u agrarnim zemljama nego i kod nacionalsocijalista i fašista. I ustaška grupa u svojem izoliranom, emigrantskom postojanju proklamirajući »Načela hrvatskog ustaškog pokreta« (1932) također je usvojila i objavila da je seljaštvo temelj nacionalnog bića i nosilac i izvor vlasti. Radnički pokret i KPJ dugo vremena odolijevaju tome verbalnom nadmetanju ali istodobno zapostavljaju analizirati pravo stanje sela i prema tome se odrediti. Tematiziranje sela od grupa ili pojedinaca iz »socijalne literature« koji su bliski Partiji, njihovo izvorno ukazivanje na probleme imalo je pozitivan učinak i na razini radničkog pokreta. Žive veze između mlade radničke klase, njenoga bliskog seoskog porijekla, poluseljačkog dijela kao i proletarizirane seoske mase još su tražile i pravu literarnu interpretaciju, i ideološku i političku akciju. »Socijalna literatura« pridonijela je tim društvenim zahtjevima. Ali postojali su i objektivni a ne samo direktivni (odjeci Prvog kongresa Saveza sovjetskih pisaca i napuštanje proletkultovskih ograničenja 1934) razlozi za partijsku kritiku »seljakovanja« i »lažnog klasnog sentimentalizma« — a ona neće mimoći ni najkreativnije kao što je »Zemlja«. ²⁴ Ipak prava poplava narodnjačkih tema i retoričnosti nastat će tek u proturječnoj situaciji u drugoj polovici tridesetih godina.

Do tog razdoblja afirmiralo se kao »lijeva« inteligencija još nekoliko grupa mlađih intelektualaca izvan eminentno umjetničkih sfera. Racionalizam marksističkog mišljenja privukao je niz suvremeno obrazovanih intelektualaca iz profesija liječnika, inženjera, profesora. ²⁵ Socijalno-politička djelatnost u Higijenskom zavodu, grupa oko kluba »Astra« i »Almanaha savremenih problema«, recepcije teorije individualne psihologije iz kruga bečkih socijaldemokrata i ljevičara, grupa oko Bene Steina, sociološka i pedagoška istraživanja, predavanja, izložbe, scenske predstave, prevodilačka izdavačka aktivnost i posebno studentska omladina ²⁶ stvarali su duhovnu klimu u kojoj se očitovalo da je marksizam osvojio i široke i vitalne prostore. Iako utjecaj beogradskog nadrealizma u Hrvatskoj nije bio u kreativnom smislu izravno djelotvoran, ipak su nadrealističko dramatično radikaliziranje ljudske slobode i evropska nabožna njegovih nosilaca prihvaćeni sa simpatijama u nekim grupama »lijeve« inteligencije. Istodobno antielitistički stav »socijalne literature« i nastojanje njenih protagonista da se i svojim društvenim statusom približe klasi koju zastupaju — a to im nije bilo teško pošto ih je većina bila poluproletarizirana — sukobljavali su se s objektivno elitarnim aspiracijama onih »lijevih« intelektu-

²⁴ Izvještaj »Voje«, br. 4 od 13. III 1935. IHRPH, Fond Kominterne, film 702, snimak 583-5.

²⁵ Usp. M. Iveković, n. dj.

²⁶ Usp. V. Rajčević, Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918-1941, Zagreb 1959, isti, Komunističke studetske organizacije na Sveučilištu u Zagrebu između dva rata, *Sveučilište i revolucija*, Zagreb 1970.

alaca koji su se bavili ekskluzivnijim domenama duha, često bili i obrazovaniji i talentiraniji, građanskije, udobnije i sigurnije egzistencije; premda je temeljni etički poticaj zajednički svima.

Sukob »socijalne literature« s nadrealistima (1932) i potom s Krležom (1933) nije bio i sukob Partije pa nije oslabio opći dojam da je marksistička ideja u ekspanziji, iako je bilo očigledno da nije uvijek riječ o marksizmu kao mišljenju revolucije. »Lijevi« intelektualci, međusobno suprotstavljeni, vjerovali su da se revolucionarno djeluje, ali takve ocjene bile su opovrgavane izvan uistinu uskih krugova inteligencije.²⁷ Marksizam se širi u raznim varijantama i često je rastvoren u naučnim disciplinama.²⁸ Ponekad je to i izraz osobnoga građanskog liberalizma pa i svojevrsnog osjećaja za »konjunktornost«; takvi su bili podvizi izdavanja Marxovog »Kapitala« u Beogradu (1933, 1934), Krležinih »Sabranih djela« u Zagrebu (1932–33, 1937–39) i Kardeljevog »Razvoja slovenskog nacionalnog pitanja« u Ljubljani (1939). Koliko god politički opasan kao teorija revolucije, marksizam zaustavljen na razini ideja nije bio previše rizičan, ne samo zato što je time u najradikalnijem dijelu sam sebe negirao, nego i zato što još nije bio ponovo uobličен u revolucionarnu praksu, budući da se Partija sporo izgrađivala. Humanistički patos koji marksizam imanentno nosi u sebi, uopćen i posredovan najkreativnijim intelektualcima, nije bio izravno opasan za poredak. U svakom građanskom liberalnom društvu takva su posredovanja prihvaćena bez straha da ugrožavaju temeljne vrednote. Ali u nerazvijenom i kriznom društvu u kojem dominiraju konzervativne socijalne, političke i kulturne koncepcije, taj svijet ideja, koje same po sebi nisu mogle mijenjati stvarnost što je postajala sve zrelija za promjene, imao je objektivno pozitivnije i djelotvornije značenje nego u nekom manje konfliktnom društvu. Naročito u Hrvatskoj gdje je svaki projekt socijalnog razvoja bio uvjetovan rješanjem nacionalnog pitanja. Stoga je otvoren golem prostor verbalnim mistifikacijama, iluzijama i samoobmanama i isto tako golema potreba da marksisti *klasno definiraju nacionalno pitanje*. A upravo je tu, smatram, najviše zakazala »lijeva« inteligencija u Hrvatskoj: ona je dobrim dijelom prihvatila kao dragocjen izlaz neke opće obzore marksizma kako bi se izbavila iz zaturenog haesesovskog dvorišta u kojem je apstraktni seljak bio kriterij nacionalnih vrijednosti, ali konkretno nije ničim željela oslabiti politiku HSS-a, ni po cijenu raskida s onima koji su se sve jasnije iskazivali kao praktična snaga njihova deklariranog idejnog uporišta. Klasno određene nacionalnog pitanja, i teorijski i praktično, politički ostalo je u cijelosti *domena komunistička*. Međutim, iako najveći dio »lijeve« inteligencije nije ni na kojem planu želio ugroziti Mačekovu politiku, nije bio ni za rušenje Jugoslavije onda kada je to bila Kominternina politika, ne samo zato što je u suštini bio protiv svakog radikalizma, nego i zato što se vjerovalo u mogućnost jugoslavenskog zajedništva. Ali i taj element ima zapravo različit sadržaj u različitim grupama »lijeve« inteligencije. Indikativno je za jugoslavensku »lijevu« inteligenciju što

²⁷ Impresivan je izvještaj člana Politbiroa Josipa Broza Tita od kolovoza 1934. o situaciji u zagrebačkoj partijskoj organizaciji u kojem je utvrdio da »Partija kao organizacija uopće ne postoji, nego da postoje pojedine grupe bez ikakve veze među sobom. Neki drugovi me uvjeravaše da se 'radi', to su uglavnom intelektualci, dočim drugovi radnici me opet uvjeravaše da se ništa ne radi [...]«. Naročito je značajna informacija o stavu prema međusobno suprotstavljenim »lijevim« intelektualcima i o razgovoru s Krležom. V. J. Broz Tito, *Sabrana djela*, tom II, str. 17–23; istu situaciju opisuje i izvještaj K. Hudomalja, na i. mj., str. 216, 217.

²⁸ I. Babić, *Odnos filozofije i znanosti ... n. dj.*

takav autoritet kakav je bio August Cesarec nije mogao — osim posredstvom časopisa *Danas* — ostvariti suradnju u beogradskom krugu. Nehomogenost i specifičnost jugoslavenske »lijeve« inteligencije nije ni u tom razdoblju dominantno u različitosti estetskih shvaćanja i sukobima »socijalne literature« s nadrealistima i Krležom, odnosno s neopozitivistima, nego u različitosti shvaćanja specifične prirode jugoslavenske društvene krize i njezina konkretnog rješenja.

Čini se da još nisu posve objašnjene sve okolnosti koje su motivirale Krležu da s raznoliko orijentiranim demokratskim intelektualcima u Beogradu pokrene časopis *Danas*.²⁹ Taj sjajan stvaralački rezultat odražava i idejni eklektizam koji označava višestruku iznijansirano »lijeve« inteligencije odnosno pojedinih protagonista čak i u zajedničkoj tribini i izmijenjenu Krležinu poziciju u odnosu na Partiju u poredbi s *Književnom republikom* (1923—1927). Oba subjekta u toj relaciji nisu više ista: iskustvo »liberalnih« dvadesetih godina i svojevrsan »monopolitički« položaj propagiranja marksizma po vlastitom nahođenju postupno se mijenja jer sada ima novih generacija na tom poslu s kojima nije pronađen zajednički jezik, a i pravi zahtjevi — diktirani vremenom — veći su, iako Partija još ne može da ih realizira.³⁰

Nova faza stvaranja »lijeve« inteligencije jest razdoblje komunističke politike Narodne fronte. Iako je dotadašnjim kretanjem i djelatnošću grupe »lijeve« inteligencije taj termin već utemeljen, on tek sada dosiže puno značenje pošto je riječ o novim kvalitetama. Najvažnija je izmijenjena situacija same Partije, stvaranje realne politike, širenje socijalne osnove i organizaciona izgradnja. To je djelotvoran odgovor na kretanja u zemlji i svijetu. U tom kontekstu pristižu nove grupe inteligencije, dakako, još uvijek su to male grupe istaknutih pojedinaca, koje su zbog relativno visokog stupnja društvenog angažiranja izražajnije u javnosti nego što im je kvantitativna snaga. Među »lijevom« inteligencijom sada ima više nego prije svih profesija, ima advokata, novinara, učitelja, a od njih mnogi postaju komunisti. I studentski je pokret sve jači.

Pozicija KPJ odnosno KPH u tom razdoblju znatnim je dijelom istražena.³¹ Za taj problem važno je naglasiti da se u sve većoj politizaciji društva mnoge stare proturječnosti osnažuju u kontekstu svjetske političke situacije. A u sferi revolucionarnog radničkog pokreta stvaraju se protuslovlja na razini Sovjetski Savez-Kominternu-međunarodni radnički pokret. Dok je s jedne strane velika ekonomska kriza prisilila mnoge kapitalističke zemlje na vitalne obrambene mehanizme reformi koji su vratili poljuljane nade u demokraciju, i dok se gradi krhko povjerenje nekih građanskih parlamentarnih država prema Sovjetskom Savezu, ubrzo nakon dolaska Hitlera na vlast stvara se koncentracija desnih, revanšističkih snaga u svijetu, na unutrašnjem i vanjskom planu, koja se tiče sudbine svih i koja još više zaoštrava krizu u jugo-

²⁹ Mate Lončar u studiji o časopisu *Danas* ne kazuje odakle mu podatak da se Krleža »razočarao u jugoslavenski CK« i da je zbog toga odlučio da časopis pokrene »samostalno«. Usp. *Danas*, knj. II, reprint izdanje, Zagreb 1972.

³⁰ Tek će se u *Književnim sveskama* 1940, i na V zemaljskoj konferenciji iste godine okvalificirati *Danas* kao prvo revizionističko okupljanje. Sve do tada Partija će trajno nastojati da Krležu pridobije za sebe.

³¹ Od novije literature vidi I. Jelić, *Komunistička partija Hrvatske 1937—1941*, Zagreb 1972, *isti*, *Komunisti i revolucija*, Zagreb 1977; J. Pleterski, *Nacije i međunacionalni odnosi na tlu Jugoslavije*, Ljubljana 1974 (šapirografirana studija za Centar za društvena istraživanja, Beograd); P. Damjanović, *Tito pred temama historije*, Beograd...

slavenskom društvu. Antifašizam postaje moralni imperativ svih demokratskih snaga svijeta s istinskim patosom obrane ljudske opstojnosti a njegovi najodlučniji borci postaju komunisti. Partija je pod rukovodstvom Josipa Broza Tita našla svoju povijesnu koncepciju rješenja nacionalnog pitanja, izgrađuje primjerenu taktiku i strategiju i njezin utjecaj neprestano raste. Iako je politika Narodne fronte sretna formula koja realno donosi ploda, ona se ipak ostvaruje u veoma složenoj situaciji koja je ostavljala tragove; njena izvorna vitalnost prikuplja se i jača u otežavajućoj situaciji sve veće dogmatizacije Kominterne i ovisnosti o interesima SSSR-a i njegovoj kriznoj situaciji, i također u položaju kada se u zemlji silno mobiliziraju sve političke snage a u Hrvatskoj, naročito, najmasovnija HSS. Ali i pozicija te stranke višestruko je složena i to ne samo u političkoj taktici i općoj konstelaciji.³² I ona ima svoje »lijevo« i »desno« krilo, već posve jasni građanski sadržaj, a da ipak ne može napustiti svoj centralni ideološki mit o seljaku kao emanaciji nacionalnog bića, i na toj osnovi utemeljen projekt za budućnost. HSS je posredno zauzela vlast još prije nego što je državnopravno došla do nje: na izgled ona ima funkciju nacionalnog hegemonu. Općinski izbori 1936. ojačali su je u samoj društvenoj institucionalnoj osnovici, ona treba, i zato gradi, svoje ideološke aparate kao nacionalne institucije, a prevladane ideološke formule imaju i dalje snažnu funkciju integracije. Tako je ta stranka, koja je u svojem najpozitivnijem razdoblju (HRSS-a), dok je najjače zastupala seljaštvo, oskudijevala u inteligenciji, sada u vrijeme dominantne građanske politike uspjela da posredstvom građanske inteligencije učvrsti, dogradi i proširi »seljačku« ideologiju. Javnim životom prevladalo je narodnjačko nazdravičarstvo.³³ Ali, nije se radilo o tome da je građanska inteligencija odjednom promijenila svoje društveno biće, nego o spoznatoj činjenici da je ona svoju građansku funkciju i definiciju inteligencije u tadašnjoj situaciji mogla ostvariti jedino na toj političkoj koncepciji. A kako takva ideologija zapravo i nije obvezivala — barem ne onoliko kao zbiljski shvaćen marksizam — većina inteligencije je ponovo pronađenu »nacionalnu misiju« dočekala sa zanosom. Uobražavalo se da je dugotrajan rasejep između naroda i inteligencije sretno prevladan. Pri tome se izravni i deklarativni antiintelektualizam HRSS-a pretvorio u neizravni, instrumentalizirajući i manipulirajući, a nakon sporazuma i dolaska na vlast 1939. u otvoreno represivni antiintelektualizam.³⁴

U vrijeme dok je KPJ računala na savezništvo i realizaciju Narodne fronte i sama je poprimila mnoštvo narodnjačkih fraza i gajila iluzije u karakter HSS-a.³⁵ Stoga se svim ljevičarima, odnosno komunistima i grupama »lijeve« inteligencije u Hrvatskoj, kao zajednička oznaka iskazuje stav protiv desnice dok u odnosu prema HSS valja razlikovati taktičke ustupke Partije od onih

³² Usp. Lj. Boban, Maček i politika hrvatske seljačke stranke 1928–1941, knj. I i II, Zagreb 1974.

³³ Usp. Z. Stipetić–M. Matićka, n. dj.

³⁴ Mačekov režim prinudno je penzionirao brojne nepoćudne građanske intelektualce, narušio je autonomiju sveučilišta, pooštrio cenzuru, a mnoge komunističke intelektualce pozatvarao i prepustio ustašama.

³⁵ Usp. S. Livadić (Stjepan, Štefek Cvijić), Politički eseji, Zagreb 1937; E. Kardelj, predgovor drugom izdanju Razvoja slovenačkog nacionalnog pitanja, Beograd 1959; V. Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, Zagreb 1976; Z. Stipetić, Uloga inteligencije u Hrvatskoj u moralno-intelektualnom i političkom pripremanju socijalističke revolucije, Oslobođilačka borba naroda Jugoslavije, zbornik radova, I, Beograd 1977.

imanentnih grupama koje nisu željele prekoračiti građanski obzor. U tom kontekstu za Partiju i nije bilo težih političkih problema zbog odbijanja Krleže da sudjeluje u radu Glavnog inicijativnog odbora Jedinствene radničke stranke 1935. godine i zbog neslaganja s njegovim Tezama, iako je Krleža imao snažan idejni i politički utjecaj na dio »lijeve« inteligencije, i nastojao također djelovati i na samu politiku rukovodstva kao neosporni arbitar. Ali na toj osnovi prostor nesporazuma sve se više s vremenom produbljivao. Novo rukovodstvo, koje je uspješno prebrodilo i krizu egzistencije Partije u Kominterni i danomice širilo svoj utjecaj u zemlji, u vrijeme kad su događaji u Španjolskoj, Austriji i Češkoj već jasno govorili da je to uvod u svjetski rat, ma koliko se trudilo, naročito oko Krleže, nije uspijevalo uspostaviti na zajedničko antifašističko djelovanje svih grupa »lijeve« inteligencije.³⁶ Ali uspjelo je pridobiti nove članove Partije i među intelektualcima i još jače mobilizirati »stare« revolucionare čak i one koji nisu više formalno bili članovi organizacije. Izbori 1938. i ponašanje u povodu Anschlusa iskazali su da se političke razlike međusobno isključuju jer se Krleža protivio afirmaciji KP kao zamostalnog političkog subjekta.³⁷ U to vrijeme, i na tom sadržaju tzv. »sukoba na ljevici«, koji se najviše zaoštava 1939–40, oni koji su bili zbiljski ljevičari opredijelili su se za revoluciju, i to ne onu iz poetskih sfera utopije, nego onu koja je ukazivala na konkretne probleme i moguća rješenja. Te ljevičare, pojedince iz svih ocrtanih grupa (i onih nespomenutih) a naročito studente komuniste smatram *organskom inteligencijom* pokreta.³⁸ Slučaj potpune predanosti Otokara Keršovanija revoluciji, iako više nije bio formalni član Partije, ne »otvara problem« nego potvrđuje da je jedini zbiljski kriterij bilo *djelovanje*.³⁹ Iako je u sferi javne djelatnosti neke ilegalne partije u represivnom društvu teško u nekim trenucima razlikovati svu lijevu djelatnost i pratiti međusobne utjecaje raznih ličnosti i grupacija i njihovu fluktuaciju, u odlučnom trenutku kriteriji su bili posve jasni; njih je postavljala *revolucija*. Ali ako izbjegnemo prihvatiti taj kriterij, onda ćemo i dalje ostati na subjektivnim prosuđivanjima. Na toj osnovi postoji i tendencija da se u pitanje stavi karakter jugoslavenske revolucije, tako da historijski realnom pokretu sučelimo povijesno nerealne ciljeve. To i nije neiskusna pokušaj ali on prelazi okvire znatnosti a otvara mnoge druge.

³⁶ Usp. R. Čolaković, Kazivanje o jednom pokoljenju, knj. II i III, Sarajevo 1968. i 1972; I. Jelić, Komunistička partija..., n. dj.; J. B. Tito, Sabrana djela, tom III, IV i V; v. Z. Stipetić, Obris idejno-političkog djelovanja..., n. dj., *ista*, Uloga inteligencije, n. dj.

³⁷ Isto, kao bilješka 36.

³⁸ Osim u komisiji Agitpropa koja je okupljala oko pedeset intelektualaca, 1940. se osniva – jedina u Jugoslaviji – sekcija intelektualaca i sveučilišna ćelija koja je okupljala sveučilišne nastavnike. Ali od 1935. studenti su većina u zagrebačkoj partijskoj organizaciji i veoma su značajni kao instruktori.

³⁹ Usp. P. Matvejević, Književnost i njezina..., n. dj.